

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК В ІСТОРИЧНІЙ ПРОЗІ ДЛЯ ДІТЕЙ (НА МАТЕРІАЛІ ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ 20 – 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

Українська література для дітей та юнацтва 20 – 30-х рр. ХХ ст. тісно пов'язана з гуманістичними традиціями літератури ХІХ ст. Вона так само розвивалася в руслі двох тенденцій, що були характерні й для початку ХХ ст. Одна з них передбачала опору на загальнодемократичні цінності, формування людської гідності, честі, внутрішньої свободи особистості. Інша втілювала прагнення до виховання національної свідомості, любові до рідної землі та мови, до свого народу, гордості за його героїчне минуле. Обидві проблемно-тематичні домінанти знайшли своє втілення й у творах історичної прози для дітей, зокрема в історичних повістях.

Означений жанровий різновид у 20 – 30-х рр. ХХ ст. був у стані активного розвитку, що проявився в кількісному зростанні, розширенні тематики, освоєнні нових географічних просторів. Історична повість цього часу представлена такими іменами, як Г. Бабенко, В. Бирчак, С. Божко, В. Будзиновський, М. Горбань, К. Гриневичева, Ф. Дудко, Я. Качура, Н. Королева, Ю. Косач, І. Крип'якевич, Б. Лепкий, Ю. Липа, А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Опільський, С. Ордівський, О. Соколовський, Л. Старицька-Черняхівська, В. Таль, І. Филипчак, А. Чайковський. Час розставив свої оцінки і сьогодні значна кількість творів перерахованих авторів сприймається як література для дітей та юнацтва. Однак лише кілька з них від початку задекларували свої твори, як такі, що призначені для молодшого покоління, це Г. Бабенко, І. Крип'якевич, В. Таль, частково В. Будзиновський, А. Лотоцький, Л. Старицька-Черняхівська.

Загальний масив творів цього жанрового різновиду постає перед дослідником як велике і неоднорідне ціле, єдність якого проявляється в домінуванні ідеологічного чинника. На формуванні жанрових засад позначилося те, що письменники означеного періоду були розділені не тільки адміністративно польсько-радянським кордоном, а й світоглядними позиціями. Орієнтація на різні ідеологічні настанови призвела до виникнення в історичній повісті 20 – 30-х рр. ХХ ст. двох її типів: радянського та західноукраїнського. Різниця між ними полягає не у формі, а у змісті. Вона проявилася у відборі матеріалу для художньої інтерпретації та специфіці трактування історичних реалій. Радянські письменники прагнули поставити на перший план при відображенні будь-якої епохи соціальні протиріччя. Їх західноукраїнські опоненти, незалежно від політичних уподобань, надавали перевагу відтворенню національної, державницької ідеї.

На наш погляд, загальні тенденції розвитку дитячої літератури в 20 – 30-х рр. ХХ ст. зазнають певних викривлень. Штучний поділ загальноукраїнського літературного процесу і викликане ним протистояння призвели до відносної переваги в радянському варіанті орієнтації на загальнодемократичні цінності, суттєво скореговані чи вірніше сказати спотворені класовим розумінням, і до повного нівелювання національної ідеї як такої, а в західноукраїнському – до превалювання національного над загальнолюдським. Очевидно, що нехтування тим чи іншим напрямком і зосередження лише на одному з них – це своєрідна літературна аномалія, викликана впливом ідеологічного чинника.

В історичній прозі результати цього впливу були чи не найвагомішими, що викликано не лише політичним диктатом (у 20-ті роки в Радянській Україні відбувалося лише становлення партійного контролю над літературним процесом, а в Західній – про домінування якоїсь однієї політичної сили вести мову взагалі немає сенсу), а й жанрово-стилістичними особливостями творів історичної белетристики, їх дидактичною сутністю. Адже, за влучним висловом С. Андрусів, історичні твори – це своєрідні мости між часами [див. 1], що поєднують минуле і сучасне, тобто письменник, інтерпретуючи минувшину, відповідає на питання, поставлені сьогоденням.

Всупереч усталеній думці, відповідно до якої ідеологічного тиску зазнала лише українська радянська література, а західноукраїнські письменники творили в умовах повної свободи, у статті на прикладі творів для дітей ми намагаємося довести, що ідеологічний чинник суттєво впливав на всіх авторів історичних повістей.

Історичні твори незалежно від країни, де їх написано та опубліковано, виконували певне ідеологічне завдання, впроваджували у свідомість населення конкретні політичні ідеї, не зважаючи чи були вони продуковані самим автором, чи лише підхоплені ним. Зокрема, саме така ситуація характерна для української історичної повісті 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Власне ідеологічний чинник призводить до виникнення опозиції свій/чужий, що яскраво проявилася у творчості всіх українських історичних белетристів. Хоча причини, що її спровокували, суттєво різняться, однак завдання, поставлені громадськістю перед письменниками, що були прихильниками різних політичних сил, мали спільні особливості. Історичний матеріал слугував доказом правильності вибраної лінії, забезпечував процес тяглості тій чи іншій політичній ідеї, обґрунтовував закономірність її появи. Це призводило до певної фільтрації фактів, що підлягали художній інтерпретації.

Обрані для аналізу твори Г. Бабенка та І. Крип'якевича належать письменникам, що виглядають менш політично заангажованими, ніж їх сучасники Я. Качура та В. Будзиновський. Однак навіть вони не уникнули певної кореляції історичних фактів, викликані ідеологічним чинником.

На теренах Східної України цей процес проявляється активніше. Він помітний навіть при поверховому аналізі, адже українська радянська історична повість 1920 – 30-х рр. (як і інші різновиди історичної прози) зазнала жорсткої ідеологічної регламентації. В умовах певної ізоляції від світового і

європейського літературно-мистецького процесу пропагувалися ідеї марксизму-ленінізму як єдино правильної теорії. Насаджуваний стереотип „нульового” часу особливо яскраво проявився саме в цьому жанрі. Перші зразки української радянської історичної повісті, що з’явилися в середині 20-х, були присвячені першій буржуазно-демократичній революції 1905 р. в Російській імперії і ніяк не могли бути віднесені до власне історичних через близькість до авторів описуваної події. У критиці того часу цей новий історико-революційний (революційно-пригодницький – сучасне визначення) жанр досить швидко знайшов своє ідейне та теоретичне обґрунтування. Власне ж історичні повісті означеного періоду були обмежені темами Хмельниччини та Гайдамаччини (ширше – боротьби з поляками та татарами). Історія у творах того часу переважно показана, як „конфлікт двох сил: душителів свободи і борців за неї” [5, 76]. Тому часто об’єктом зображення виступав певний соціальний зрив, найчастіше повстання. Специфічною рисою історичної повісті того часу була ідеологічна тенденційність: намагання обумовити класовим підходом події чи характери героїв. Негативними персонажами найчастіше виступали багаті козаки, старшина, а виразниками авторських ідей – бідні козаки, низове січове товариство. Історична постать або осучаснювалася, або ж ставала ілюстрацією до готової соціологічної схеми. Отож, ідеологічний акцент підпорядковував твір про минуле інтересам відкритої боротьби, виконував агітаційну й мобілізуючу роль.

Зокрема втілення подібної схеми спостерігаємо й у повісті Г. Бабенка „Шляхом бурхливим” (1931). Автор дотримується композиційного принципу, притаманного літературі 20-х років для дітей. У центрі повісті стоїть чесний, порядний, самовідданий юний герой Дорош Наливайченко. Читач пізнає світ саме через його сприйняття. Події твору розгортаються на Слобожанщині та Запоріжжі наприкінці XVII ст. Письменник відповідно до тогочасних історичних реалій моделює буття харків’ян, їх складні стосунки з солдатами російської залоги. Брутальність поведінки останніх автор пояснює не стільки ненавистю до українців, скільки намаганням завести тут московські колонізаторські порядки. Розповідь холопа-втікача Микити про своє життя в Московщині лише підтверджує, що політика боярсько-воєводської влади скрізь однаково спрямована проти простого люду. Письменник підкреслює, що кривд та утисків українці зазнають не просто від москалів, а від боярських дітей і воєводи.

Волею автора юний герой стає учасником цілої низки карколомних пригод, що й приводять його на Січ. Це, здається, чи не єдиний твір радянських історичних белетристів, де автор настійливо звертає увагу читача на релігійність козацтва: „Настав Великий піст. І тут почалося таке, що Дорош вже не знав, чи він у фортеці, чи, може, в якому монастирі. Запорожці засвічували лямпадки й свічки і так густо кадили ладаном по куренях, наче це були помешкання не для суворих і безщадних вояків, а якісь каплиці або монастирські келії. Ніхто, навіть сам кошовий, не курих люльки в курені. Всі щодня ходили до церкви, говіли й постилися” [2, 193]. Однак показова набожність, духовність очевидно, свідомо, за задумом автора, нівелюється картиною винищення потурнаків, яка не

відповідає ніяким загальнолюдським ідеалам: релігійний фанатизм однозначно не належить до кращих надбань нашої цивілізації. Вражає те, що у творі за наказом Сірка віровідступників знищують молоді козаки – гартують душу і тіло. Сам факт такої події фіксується і фольклорними й історичними джерелами, але вони не вказують, що виконавцями помсти за зраду виступають підлітки. Це ще раз доводить певну ідеологічну позицію автора. В іншому повісті Г. Бабенка має ті ж самі вади, що й решта творів тогочасної історичної прози.

В авторській версії подій домінує негативне ставлення до козацької старшини, нівелюється національна ідея. Навіть така неординарна постать, як Богдан Хмельницький, змодельована у творі примітивно й однобоко. Ось що письменник говорить про нього вустами козака Павла Глека: „А я так думаю, що Хмель більш думав про себе, ніж про селянство... Коли б йому не залив за шкуру сала Чаплинський та не відбив жінки, сидів би він у Суботові та п'яти ляхам лизав, як інша старшина... Всі вони тут такі...” [2, 233]. Така ж оцінка діяльності гетьмана подана й у спогадах учасника визвольних змагань старого Журавля: „Пам'ятаю, як ще за старого Хмеля казали... Я з ним і коло Жовтих Вод ляхів бив, і під Пилявою... Поб'ємо ляхів, не буде на Україні ні пана, ні хама... Ляхів позбулися, своїх панів позаводили...” [2, 21]. Безумовно, тут відбився класово-революційний світогляд радянського письменника, який у всіх без винятку подіях минулого здатний побачити лише боротьбу бідноти за свої права.

У тому ж ключі подано і постать Сірка, який виступає головною історичною особою в повісті. Г. Бабенко моделює його образ очима Дороша: „...Сірко великий лицемір: він і приятель Дорошенка, він і ворог його... Він і ворог Москві і Самойловичеві і одночасно хоче показати, що він їхній друг...” [2, 230]. Слід зазначити, що сповнений юнацького максималізму головний герой намагається жити за законами справедливості. У його сприйнятті світу превалюють загальнолюдські гуманістичні принципи: „Треба зробити так, щоб люди не гризлися поміж себе, як люті вовки...” [2, 229]. Але ці погляди не вписуються в канву реалій того часу. Саме вони призводять до хибної оцінки Дорошем Сірка. Поворотним моментом у ставленні хлопця до кошового став епізод винищення потурнаків. Однак, якщо в авторській версії подій письменник обґрунтував такий висновок юнака, то дійсний їх розвиток заперечив.

Є в повісті й сторінки, на яких кошового показано з привабливішого боку. Письменник підкреслює його особисту відвагу, уміння запалювати бойовий дух козаків. Але загалом через несприйняття Сірка юним Дорошем, якому симпатизує читач, домінує негативна оцінка.

У творі декларована більшістю західноукраїнських письменників і політиків монолітність української нації в її поступі до здобуття незалежності та державності піддається сумніву. Ревізується також положення дореволюційної історичної прози, яке визначало принципи зображення представників інших націй. Відповідно до традиції народи-сусіди зображені як ворожі українцям, що узаконювало наше моральне право на спротив та не завжди позитивне ставлення до них. За часів радянської влади таке подання матеріалу не сприймалося, що

теж викликало певні зміни в образній системі. Серед представників інших націй обирався класово близький головному герою персонаж, з допомогою якого втілювалася ідея інтернаціональної єдності. Вона реалізувалася через спільність соціального становища, або ж власне людської долі. Найчастіше такі стосунки пов'язували українців та росіян. Так, у повісті Г. Бабенка „Шляхом бурхливим” український юнак Дорош Наливайченко визволяє запорізького козака Павла Глека та селянина-невільника з Росії, затриманих російським воєводою. За задумом автора, героїв єднає спільна доля, і холоп, відмовившись повернутися під владу воєводи, разом із козаками йде на Січ. Аналогічну ситуацію маємо в повісті Л. Старицької-Черняхівської „Діамантовий перстень”. Герой твору – офіцер російського війська, але українець за походженням, що прибув із солдатами до Угорщини для придушення революційного повстання, не може чітко пояснити, чому він вирішив допомогти учаснику заворушень. Міркуючи над цим питанням, він приходять до висновку, що це співчуття представника одної пригнобленої нації до такого ж представника іншої.

Взагалі у східноукраїнській історичній повісті процес певної зміни персонажами своїх переконань пов'язаний лише із висвітленням стосунків між Україною і Росією. Це якраз той поодинокий приклад, коли дійова особа під впливом зовнішніх обставин корегує свої ідеологічні настанови. Звернемося знову до повісті Г. Бабенка: боярські діти Стрешнев, Гусев, Ємельянов розоряють пасіку і нападають на її охоронця старого Журавля. За нього вступається козак Павло Глек. Поранений під час бійки Гусев помирає. Побиті і ображені Стрешнев і Ємельянов, абсолютно не відчуючи своєї вини, скаржаться воєводі. У силу життєвих перипетій через деякий час Глек і Стрешнев потрапляють у полон; вони символічно зв'язані до купи міцним татарським арканом. Спільний ворог, спільне перебування в неволі, а потім і визволення змінюють ставлення Стрешнева і до головного персонажа Дороша, і взагалі до козаків. Така лінія поведінки неприйнятна для героїв західноукраїнської історичної повісті, бо для них спільність долі не є еквівалентом спільності людських та державних інтересів.

Це можна помітити в повістях дослідника історії І. Крип'якевича, який також виступав в ролі історичного белетриста. Він є автором низки оповідань та повістей, присвячених минулому нашої країни. Власне завдання письменник вбачав у популяризації історичних знань через створення веселої української прози для підлітків, надаючи перевагу пригодницькому елементу в сюжеті своїх повістей „Під прапори Хмельницького” та „Спільними силами, або ж План майстра Дмитра”. Обидва твори розповідають про події XVII ст. Характерною їх особливістю є конкретна дата, з якої починається відлік часу. В першому з них автор звертається до зображення подій Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького на Галичині. Головні герої повісті – вигадані особи, колишні бурсаки Омелько та Степан. Вони, відправившись до Києва для продовження навчання, потрапляють у цілий вир неймовірних пригод, викликаних реаліями воєнного часу. Описані у творі події мають пізнавально-дидактичну спрямованість [див. 3]. Мандрівники під час подорожі багато дізнаються про козаків, спостерігають, як люди різних прошарків суспільства сприймають

прихід військ Хмельницького. Особливо яскраво відтворює письменник картини загальної паніки, що охопила польську шляхту та єврейське населення. Юнаки потрапляють до керівника повстання на Покутті полковника Семена Височана і залишаються в нього на службі. Але участі у визначних битвах того часу не беруть.

Письменник насичує твір реальними фактами, хоча відповідно до вимог пригодницького жанру історичний матеріал відіграє все ж таки другорядну роль. Найбільша кількість власне історичної інформації подана у формі широких описів, які зустрічаються досить часто. У них письменник, який керується певними політичними ідеями і має право на авторську версію подій, поступається місцем історику, що опирається лише на факти. У художній версії, створеній І. Крип'якевичем, їх подано дещо спрощено, в традиції історичних романів Дюма-батька. Так, наприклад, відомо, що найбільший опір населення війська Хмельницького зустріли саме в Галичині. Однак у повісті ці сутички під впливом ідеологічного чинника стають не занадто кровопролитними. До того ж автор постійно наголошує на підтримці українським панством дій козаків: „Між козаками багато шляхти грецького обряду. Сам Хмельницький – шляхтич. За волю рідного краю воюють” [4, 183]; „... але найбільше нам до серця припав Лесь Березівський. Він з шляхетського роду, але ані сліду у ньому шляхетської пихи” [4, 207]; „У запорізькім війську багато шляхти, навіть на високих урядах, полковниками, генеральною старшиною” [4, 214]. Тут помітна орієнтація автора на характерну для Західної України початку ХХ ст. думку, що поведирем нації спроможна бути лише еліта. Письменник детально викладає її в розмові полковника Височана з архімандритом: „Безумна вона [чернь], бо проводу не має, бо ці, що розум мають, не хочуть поруч з нею стати...” [4, 201]; „... провід треба їм дати, несвідомих навчити, як мають порядок держати” [4, 201]; „Куди іде стадо, туди й пастир повинен іти” [4, 202]. Відчувається у творі й певна диференціація українського суспільства, яка спровокована також ідеологічним чинником, але вона антагонічна радянському варіанту. Козацтво та шляхта виступають як впорядкована й організована сила, спрямована на розбудову української держави, а чернь (прості люди) виглядають як деструктивний елемент: „Війська є сорок тисяч, вибраного, з старих реєстрових полків і з муштрованих королівських частин – рейтари, вибранці, волохи. Полковників тринадцять: Кривоніс, Топига, Головацький, Гиря, Нечай, Савич, Джалалій, Гладкий, Шумейко, Носач, Пушкар, Небаба, Вишняк. Все військо з рушницями, добре озброєне. До того ж безліч черні – селяни, міщани, церковні люди, з ціпами, рогатинами, рідко з шаблями. Більше шкоди від них, як помочі: тягнуться за військом, виїдають усе, своєвільні такі, що годі їх утримати. Гетьман дуже суворі карі увів на неслухняних. Татар з Тогай-беєм кільканадцять тисяч, з ними також клопіт, грабувати привикли. Тепер козаки на Львів ідуть. Чи будуть добувати міста. Не знати, гетьман жаліє міст. З-під Львова підуть на Варшаву. Шляхта всюди втікає. Особливо більші пани; дрібніші до козаків пристають. Де прийде козацьке військо, нарід повстає, козацьке право заводить...” [4, 183]. Чернь не переймається державними справами, для неї чужа українська ідея, вірніше чужі будь-які ідеї, окрім

бажання знищити багатих і пожитися за їх рахунок. Підкреслено негативна інтерпретація образу черні (народу), акцентування її ворожого ставлення до ідеї української державності викликає таке ж неприйняття сьогоднішнім читачем, як і пропагандистське нав'язування думки про народні маси як єдине джерело прогресивних ідей у авторів зі Східної України. Для української літератури, що формувалася на народницьких ідеалах і розвивалася в руслі потреб і турбот простої людини, таке трактування ролі народних мас у розвитку державницької ідеї справляло неприємне враження. Очевидно, що автор це розуміє, тому майбутню державу він пропонує будувати у відповідності до суспільного ідеалу 1920-х років, який незалежно від місця мешкання авторів у цілому виглядав майже однаково: відсутність панів, найпростіша соціальна справедливість: „Нам треба самим свою хату будувати. Геть зі шляхетською гординою, з панством, з гербами. Всі мають рівне право, рівну справедливість. Кожному вільно шаблю носити, кожному можна свою землю орати. Так, яку козаків: чи пан, чи мужик – всі товариші” [4, 203].

Хоча у творі й діють реальні історичні особи Семен Височан та Іван Виговський, вони все ж виступають як другорядні, навіть епізодичні персонажі. Але, на відміну від Г. Бабенка, І. Крип'якевич моделює їхні образи як взірцеві в пафосно-ідеалізованому панегіричному ключі: „Вже його батька все Покуття знало... Син у батька вдався. На ім'я йому Семен. Відважний, не знає, що страх, щедрий, людяний. Тепер полковником став, все Покуття його слухає” [4, 200]; „Отже, це славний помічник гетьмана! Багато говорили про Івана Виговського. Був він судовим урядовцем десь у Луцьку, з королівським військом виправився проти козаків, на Жовтих Водах попав у татарський полон, але зараз пристав до повстання і став правою рукою та найвизначнішим дорадником Богдана Хмельницького” [4, 216].

Як бачимо, саме ідеологічний чинник встановлює суттєву різницю в західноукраїнській та радянській історичній повісті для дітей, яка полягає в різному розумінні історії, власне самого історичного процесу. Г. Бабенко розглядає його крізь призму подій 1917 року. Ймовірно, для нього утвердження соціалістичного ладу – найпрогресивніший крок у розвитку людства. Звідси всі події, інтерпретовані у творі, який би негативний відтінок вони не мали, все одно залишають у читача позитивне враження, бо спрямовані на досягнення вже реалізованої кінцевої мети.

І. Крип'якевич розглядає історичні події дещо в іншому ракурсі. Якщо для радянського автора сучасне становище – історична закономірність, то для нього – кричуща несправедливість. Не маючи змоги на сучасному етапі розвитку утвердити почуття власної національної гідності та значущості через визнання інших, західноукраїнський автор намагається подати їх через інтерпретацію подій давніх часів. Звідси характерне для його повісті бажання висвітлити суспільні стосунки, державний устрій чи просто визначних осіб минулого в ідеалізовано утопічному ключі з проекцією на майбутнє.

Література

1. Андрусів С.М. Мости між часами: Про типологію історичної прози // Українська мова і література в школі. – 1987. – № 8. – С. 14-20.
2. Бабенко Г. Шляхом бурхливим / Підг. тексту, передм. С. Іванюка; Прим. Б. Тихонова. – К.: Веселка, 1995. – 269 с.
3. Конончук М.М. Історична проза істориків Львівської школи кінця ХІХ – ХХст. // Українська філологія: школи, постаті, проблеми: Збірник наукових праць Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня заснування кафедри української словесності у Львівському університеті. – Львів: Світ, 1999. – Ч. 1. – С. 622-630.
4. Крип'якевич І. П. Було колись в Україні: Твори / [Упоряд., післяслово та прим. Б. З. Якимовича; Передм. Р. І. Крип'якевича]; Худож. О. В. Штанько. – К.: Веселка, 1994. – 351 с.: іл.
5. Макаровская Г.В. Типы исторического повествования / Под ред. проф. Е.И. Покусаева. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 236 с.
6. Сиротюк М.Й. Українська історична проза за 40 років. – К.: Радянський письменник, 1958. – 335 с.

Аннотація

Стаття посвячена дослідженню історическої прози. В ній рассмотрено вплив ідеологічного фактора на українську історическу повість для дітей 20 – 30-х років ХХ століття. Постановлена проблема рассмотрена на матеріалі конкретних художественних произведень. Аналізовані повісті Г. Бабенко і І. Крип'якевича дозволяють показати процес кореляції авторами історического матеріала в залежності від політичних переконань, що підтверджує наявність ідеологічного впливу на їх творчість.

Summary

The article is devoted to the study of historical story. It discloses the influence of the ideological factor of the historical children story of the 20-th – 30-th years in the XX-century. Appropriateness of such formulation of the problem is proved on the basis of the material of actual fiction. The reviewed narratives by G. Babenko and I. Krypjakevych enable us to show the process of the authors' correlation of historical material depending on political beliefs; and in the turn it confirms the existence of ideological influence on their works.

Ключевые слова: историческая проза, повесть, идеологический фактор, дидактизм.

Key words: historical prose, story, ideological factor, didacticism.